

Докторант **Ивета Кирилова РАСНЕВА**

(ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”)

**ВЕЛБЪЖДКАТА БИТКА ПРЕЗ 1330 Г. И НЕЙНИТЕ ПОУКИ ЗА
БАЛКАНСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ СПОРЕД ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК
 (“ЖИТИЕ НА СТЕФАН ДЕЧАНСКИ”)**

Iveta Kirilova RASHEVA, PhD Candidate

(“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo)

**THE 1300 BATTLE OF VELBAZHD AND ITS LESSONS
FOR THE BALKAN RULERS ACCORDING TO GREGORIUS
TSAMBLAK (THE PASSIONAL OF STEPHAN DECHANSKI)**

Gregory Rsamblak’s *Vita os Stefan of Dechan* is an important literary work that has been studied in detail. He wrote it late fourteenth or early fifteenth century, while being an abbot at the Monastery of Dechan in Serbia. The vita describes the live of the Serbian ruler Stefan Urosh III and the difficulties that the Southern Slavs faced during the Ottoman conquests. The purpose of this paper is to study Tsamblak’s poibt of view about these important historical moments in the Bulgarian-Serbian relations and the historical and moral lessons for the Balkan rulers.

The battle itself is recounted through a couple of allegoric sentences such as, for instance, the following one: “So, God listened to His righteous man and that arrogant oppressor was beaten, and so was his whole army, just like once Amalik could not escape the Judgment Day in the prayer’s influence. The Bulgarian king was captured by Serbian soldiers and brought before Prince Stefan, who was courageous in the battle and his life was taken away disgracefully. What he had prepared for others rightfully happened to him”.

The conflict between Tsar Mihail Shishman and King Stefan Urosh III is described as a moral test their Christianity rather than as a war between them.

Key words: Gregory Tsamblak, Battle of Velbajd, Third Rome, Orthodox Christendom, Bulgarians, Serbians, Ottomans, Muslim invasion

“Житие на Стефан Дечански” е емблематична творба на Григорий Цамблак, обект на множество научни изследвания. Написана в края на XIV или в самото начало на XV век, по време на игуменстването му в сръбския Дечански манастир, тя е свързана с утвърждаването на светителския култ към крал Стефан Урош III и с трудния за южните славяни исторически момент на османски завоевания.

Настоящото изследване има за задача да разгледа само Цамблаковата визия за битката при Велбъжд от 1330 г. и авторската му оценка за нея – като исторически момент в българо-сръбските отношения. Като имаме предвид,

че Григорий Цамблак е представител на Търновската книжовна школа и пренася нейните традиции в Сърбия, ще се опитаме да интерпретираме отношението му към участниците в тази битка – сръбският крал Стефан Урош III, наречен Дечански, по името на основания от него манастир, и българският цар Михаил Шишман – с оглед на християнско-нравствените поуки на времето към балканските владетели.

От гледна точка на българската история войската на Михаил Шишман се е състояла от 12 000 българи и 3000 наемници, а на Стефан Дечански от 14000 сърби и 1000 наемници. За да спечели време за част от войската си, която била все още на път към бойното поле, сръбският крал успял да сключи временно примирие с Михаил Шишман и българската войска се пръснала в търсене на хранителни припаси. Очакваните от Стефан Дечански захъснели отряди обаче пристигнали по-рано и кралят решил да атакува българите неочаквано на 28.07.1330 г. Михаил Шишман се опитал да се противопостави, но не успял. Голяма част от българската войска била избита, самият цар бил тежко ранен, пленен и починал по-късно от раните си. По молба на войската си бил погребан в Нагоричинския манастир (Иречек 1978: 343). За цар на българите Стефан Дечански издигнал племенника си Иван Стефан – син на Михаил Шишман от сестра му Анна-Неда.

Григорий Цамблак ползва като сръбски извори за своя труд: “Първо житие на Стефан Дечански”, чийто автор е ученик на архиепископ Даниил II, “Житие на крал Милутин” от самия Даниил II, “Дечански хрисовул” от 1330 г. и “Законник на Стефан Душан” от 1346 г., но интерпретира събитията по свой начин, свързан с народността му произход, поста, който заема в Сърбия, и най-вече с мисията му на книжовник.

На битката при Велбъжд в сръбското “Първо житие на Стефан Дечански” са посветени 16 страници. На същото събитие Цамблак отделя в своята творба около 3 страници, като същинската битка (без приготвянията, предварителните преговори и триумфалното завръщане на Стефан Дечански в Сърбия) е предадена само в няколко иносказателни изречения: “И бог послуша своя праведник и оня горделив насилник беше победен с цялата своя войска, както някога Амалик, чрез въздействието на молитвата и не можа да избегне божия съд. Българският цар беше заловен от сръбските войници и доведен при царевия син Стефан, проявил тогава в битката много храброст, и там бе лишен безславно от живот. Това, което той готвеше другиму, справедливо сам изпита. И тъй, българите се изпълниха със срам, като загубиха много от своята войска. И като взеха мъртвото тяло на оня Михаил и извършиха над него необходимото, и като приготвиха мъртвеца пребогато според обичая, поставиха Александър, неговия наследник, за цар и си отидоха в своята страна.”¹

Д. Петканова (Петканова 2005: 197) визира няколко различия в представянето на битката между Цамблак и Първото житие на Стефан Дечански, които определено са плод на патриотизма на автора. Според Първото житие на Сте-

фан Дечански войската на сърбите е многочислена; битката е при Земен; цар Михаил бяга от бойното поле, но пада от коня си и е убит, а по-късно Стефан Дечански разрешава да бъде погребан в църквата “Св. Георги” в Нагоричино; за цар на българите е провъзгласен Иван Стефан. Според Цамблак българската войска превишава петкратно по численост сръбската; решителната битка не е при Земен, а при Велбъжд; българският цар е заловен от сръбските войници, а после отведен при Стефан Душан и е убит; българите получават тялото му и го погребват с почести, по-късно избират за свой цар Александър (сръбското протеже Иван Стефан дори не се споменава).

Въпреки посочените “патриотични поправки”, Житието на Стефан Дечански от Григорий Цамблак на пръв поглед е изградено в просръбски дух, което дава основание на някои учени (Наумов 1963: 60) дори да твърдят, че авторът не може да бъде българин. Цамблак обаче пише след Чирменската битка от 1371 г. и след битката при Косово поле от 1389г. – страшни удари върху южните славяни от страна на Османската империя и след 1393 г., когато Търново вече е паднало под османска власт. По това време Сърбия е свободна (до 1459 г.) – ето защо, въпреки безспорно българския си произход, възвеличава сръбския династически престиж. Като представител на Търновската книжовна школа Григорий Цамблак пренася в Сърбия т.н. *идея за Третия Рим*, която е особено актуална през седемдесетте години на XIV век, когато “... творческите сили на представителите на Търновската книжовна школа около Евтимий довеждат до сублимация българската държавна идея... Тогава именно Търново се превъзнася не само като българска столица и резиденция на българския цар, а и като идеен център на истинското православие... – третият Рим” (Тъпкова-Заимова 1992: 13). Възможно е той да се опитва да интерпретира тази идея четвърт век по-късно по нов начин – да вижда вече не България, а именно Сърбия в ролята на *Трети Рим* и обединител на православните християни срещу надвисналата обща мюсюлманска заплаха.

Идеята за *Трети Рим* – *Търново* е обвързана до голяма степен със средновековния хилиазъм и преекспонирането му във формулата “*translatio imperii*” за издигането или падането на престолни градове. Във Второто българско царство тя датира от тридесетте години на XIV век – през 1330 година се навършват 1000 години от провъзгласяването на Константинопол за столица и българите се надяват да го превземат. Падането му е пророкувано вече от Методий Патарски и Лъв Мъдри. То е предадено и у Йоан Цецес – като жалба за “седмохълмовия град”: “Горко ти, седмохълми граде, защото няма да стигнеш хилядолетие” (Tzetzes 1826: 348). Неслучайно две години по-рано – през 1328 г. – българският владетел Михаил Шишман се опитва, но не успява да завземе Константинопол с намеса в разпрата между претендентите за византийския престол Андроник II и Андроник III. Смъртта му при Велбъжд е поличба – явно не българите са онези достойни християни, които ще владеят *Третия Рим*. Следователно, авторът иска, от една страна, да “обясни” смъртта на Ми-

хаил Шишман – тя е просто знак, но, от друга страна, да осъди гордостта на един средновековен християнски цар, повярвал предварително, че е победител и владетел на православния свят хиляда години след Константин Велики. Не трябва да забравяме, че около шестдесет години по-късно (1393 г.) темата за наказанието е особено актуална – голяма част от представителите на Търновската книжовна школа, в това число и самият Цамблак, вярват, че падането на България под османска власт е божия разплата за греховете и възгордяването на българите, която те трябва да понесат с християнско смирение.

Авторът явно познава историческата истина, че западните територии около Велбъжд са били винаги гръцки или български, и едва около 1282 г. са присъединени към Сърбия от крал Милутин. Вероятно си дава сметка също, че българо-сръбските отношения се изострят след развода на Михаил Шишман с Анна-Неда (сестра на Стефан Дечански) през 1324 г. и сключването на сръбско-византийския съюз между крал Стефан Урош III и император Андроник II, който е противник на император Андроник III, сключил договор с цар Михаил Шишман. В контекста на тази логика прави впечатление фактът, че сблъсъкът между цар Михаил Шишман и крал Стефан Урош III в житието е представен не като война между двама владетели, а като морално изпитание за християнска преданост.

Михаил Шишман е възгордял се от многото си военни успехи и слава владетел. Той е много самонадеян в тщеславието си и е войнствено настроен. В него сякаш няма човещина и християнска милост, а преднамерена жестокост, той реве като “звяр” и изисква позорното подчинение на своя брат по власт Стефан Дечански:” Ако не дойде до сутринта, когато от изток слънцето се появи, и не падне пред мене, та да стъпя на врата му с крака на нашата непобедима държава, ще изпратя да го доведат позорно свързан и след много други и големи мъки на най-жестока смърт ще го предам!”² Сравнението му с Амалик не е случайно – също като него той е еманация на злото, инструмент в ръката на Сатаната. Ето защо е победен в битката с измолената от Стефан Дечански божия помощ – както Амалик е победен (Изход, гл. 17), благодарение на вдигнатите в молитва и поддържани от Аарон и Ор ръце на Мойсей към небето.

Самият Стефан Дечански е сравнен с Мойсей още преди началото на битката: ”Щом настъпи денят, излезе – от лицето му сияеше светлина, както някога Мойсей, когато излизаше от скиинята на завета...”³ и това е достатъчно ясен ключ за разволя на събитията на езика на християнската екзегетика. (Библейските тематични ключове предоставят на читателя указание за взаимовръзка между смисловите нива.) Още в началото на текста този житиен герой е безусловно идеализиран по закона на черно-бялата поляризация, характерен за ортодоксалната агиографска поетика. Наследник на славните сръбски крале, той е мъченик, ослепен от баща си по подбуда на Дявола, който, благодарение на голямата си вяра в Бога, възвръща зрението си с помощта на Николай Мирликийски; управлява благочестиво, богомъдро и боголюбезно; държи се

за правдата и незлобливостта; огражда се с милосърдие и молитва; води живот, блестящ от добродетели. Цар е на “великия и преславен сръбски народ..., който не само превъзхожда другите с военната си сила и слава...”⁴ По време на неговото царуване земята ражда изобилно, много хора от съседни държави се преселват в Сърбия заради “блажения” и “божествен” неин цар. Стефан Дечански не желае да влиза във война с българите и се опитва по християнски да спре с думи Михаил Шишман. Когато среща отказ, той приема с достойнство неизбежността на войната и побеждава, защото “Бог се противопоставя на гордите, а на смирените дава благодат”⁵.

В православните средновековни литературни текстове винаги владетелят е божий наместник на земята. Макар и автократор, той има власт дотолкова, доколкото трябва да изпълнява божествените предначертания, да се грижи за народа си и да го води към спасение. В Анонимната хомилия на Клоцовия сборник се казва, че владетел, който не управлява страната си по християнския закон, ще изгуби властта си и ще бъде застигнат от божия гняв. И Стефан Дечански, и Михаил Шишман са харизматични личности и имат власт със сакрален характер, те трябва да подражават с делата си на първия царстващ божий избраник Константин Велики. Авторитетът им би трябвало да “се изгражда не само въз основа на физика – сила и храброст, и мъдрост – способност за държавно ръководство, но и на чистотата на вероизповедта и на живота” (Шиваров 1996: 36). Но житийният образ на Стефан Дечански е изграден като образ на *владетел-мъченик*: той е всестранно одарен, милостив, търпелив, безгранично вярващ, дистанциран от емпиричното битие, а образът на Михаил Шишман е образ на *владетел*, образ на второстепенен герой, който, по законите на агиографската поетика, може да проявява индивидуални черти – именно тази разлика налага на автора издигане на авторитета на Стефан Дечански. Цамблак не споменава никъде, че Стефан Дечански всъщност си е “доставил оръжие от Дубровник за бъдещата битка с българите и е забранил на дубровничани да внасят сол в България” (Иванов 1906: 49).

Следователно бихме могли да направим няколко извода относно отношението му към участниците в битката при Велбъжд:

1. Цамблак е исихаст и като такъв, той е православен космополит. Ето защо успява да се издигне над патриотичните предпочитания и да приеме победата на Стефан Дечански като победа на по-ревностния християнин. Той е и книжовник и строго спазва законите на житийната поетика.

2. Стефан Урош III е ктитор на Дечанския манастир. Издигайки неговия авторитет, Цамблак издига своя собствен авторитет на игумен на този манастир и изпълнява желанието на монасите от манастира (Мечев 1969: 91) образът на техния царствен ктитор да бъде “очистен” от всякакъв земен грях.

3. Цамблак вярва, че българите са наказани и покорени заради греховете си, че българската държава е под османска власт по Божие предопределение. Така приема, че смъртта на Михаил Шишман също е наказание за възгордяване

и не изяснява факта, че всъщност българският цар защитава собствените си земи, но не пропуска да отбележи скръбта на българските воини по него и тържественото му погребение.

4. Цамблак пренася върху Сърбия идеята за Третия Рим и вярва в ролята ѝ на обединител на православните християни срещу надвисналата обща мюсюлманска заплаха. Той не иска да се разпалват старите вражди между сърби и българи – като православни християни те трябва да са обединени – Стефан Дечански пише на Михаил Шишман: “Ако ли пък си толкова военно-любив, насочи оръжието против варварите, а не срещу Христовите люде...”³⁶ и вероятно визира селджукските турци.

5. Цамблак използва своето “Житие на Стефан Дечански” като нравоучителен текст, с подчертано дидактически характер, в който извежда поуки за балканското настояще от един военен сблъсък между балкански християнски владетели в близкото минало.

Ще се опитаме да формулираме тези поуки като правила за владетелите изобщо:

➤ *Никой смъртен (особено владетел, натоварен с грижата да бъде пастир на народа си по божие подобие) не трябва да се възгордява! Защото Бог се противопоставя на гордите, а на смирените дава благодат!*

➤ *Никой смъртен (особено владетел, натоварен с грижата да бъде пастир на народа си по божие подобие) не трябва да крои зло другиму!*

➤ *Никой смъртен (особено владетел, натоварен с грижата да бъде пастир на народа си по божие подобие) не трябва да бъде войнолюбив!*

➤ *Всеки смъртен (особено владетел, натоварен с грижата да бъде пастир на народа си по божие подобие) трябва да бъде доволен от своето и да не пожелава чуждото!*

➤ *Никой смъртен (особено владетел, натоварен с грижата да бъде пастир на народа си по божие подобие) не трябва да убива безразсъдно, защото ще отговаря за деянията си!*

➤ *Никой християнски владетел не трябва да погубва християни!*

Така изведени, макар и контекстово, поуките са особено актуални в края на XIV и началото на XV век – в трудното време на османски завоевания. Цамблак знае, че “Житие на Стефан Дечански” ще се чете предимно в Сърбия и, от една страна, иска да предпази сърбите от съдбата на българите – чрез припомняне на християнските добродетели, а, от друга страна, да им вмени идеята, че сърби и българи са братя по род и вяра и трябва да бъдат единни пред “варварската” (т.е. каквато и да е друговерска) опасност.

Неговата творба “Житие на Стефан Дечански” вдъхва уважение и доверие и по-късно дори се ползва като достоверен исторически източник в сръбските летописи и родослови. За разликата от “старите” сръбски летописи, в които, под въздействие на Първото житие на Стефан Дечански, битката между сърби

и българи е при Земен и войската на българите е хиперболизирано многобройна, “младите” сръбски летописи и родослови черпят вече информация от Цамблак (Ковилски летопис, Карловачки родослов) – в тях битката между сърби и българи от 1330 година е при Велбъжд и е безпристрастно и кратко описана.

А това е достатъчно показателен факт, че задачата на Григорий Цамблак да разгледа отново битката при Велбъжд от 1330 г. и да интерпретира различно отношение към участниците в нея (с оглед на християнско-нравствените поуки на времето) – е изпълнена.

БЕЛЕЖКИ

¹ Цитатът е от превода на **А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова, Н. Ковачева, Т. Генчева**. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. С., 1983, с. 111.

² Пак там, с. 109.

³ Пак там, с. 109.

⁴ Пак там, с. 65.

⁵ Пак там, с. 111.

⁶ Пак там, с. 107.

ЛИТЕРАТУРА

Иванов, 1906: Иванов, Й. Северна Македония. Исторически издирвания. С., 1906.

Иречек, 1978: Иречек, К. История на България, БАН, С., 1978.

Мечев, 1969: Мечев, К. Григорий Цамблак. С., 1969.

Наумов, 1963: Наумов, Е. Кем написано Второе житие Стефана Дечанского. М., 1963.

Петканова, 2005: Петканова, Д. По книжовния друм на миналото. С., 2005.

Тъпкова-Заимова, 1992: Тъпкова-Заимова, В. Българската държавна идея между Изтока и Запада. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век., Велико Търново, 1992.

Tzetzes, 1826: Tzetzes, J. Historiarum variarum chiliades. Leipzig, 1826.

Шиваров, 1996: Шиваров, Н. Законът на пророк Самуил за царската институция – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996.